

İSLAMİ İNCELEMELERDE “DİN” PROBLEMİ*

Jacques WAARDENBURG**
Çev.: Ramazan ADIBELLİ***

ÖZET

Din Bilimleri açısından bir din olarak İslam'ın incelenmesiyle ilgili temel soru şu şekilde ifade edilmektedir: İslam'ı müstakil bir inceleme konusu olarak kabul edip, ona Batıya ait sosyal, moral, manevi ya da estetik kriterlere göre yaklaşmayan bir araştırmancının nitelikleri neler olmalıdır? İslami verileri salt maddi veya salt manevi, pozitivist ya da idealist bir süzgeç aracılığıyla okuma eğilimine nasıl engel olunmalıdır? Makale, bu sorulara cevaplar bulmaya çalışmaktadır.

Anahtar kelimeler: İslami incelemeler, din kavramı, metot

* Jacques Waardenburg, *Islam et science des religions. Huit leçons au Collège de France*, Diffusion Les Belles Lettres, Paris 1998, s. 31-39'un çevirisidir.

** Jacques Waardenburg, 15 Mart 1930'da Hollanda'nın Haarlem şehrinde dünyaya geldi. Hukuk tahsilinden sonra Amsterdam Üniversitesinde Teoloji tahsiline devam ederek bu bölümden 1952'de mezun oldu ve aynı yıl C.J. Bleekerin danışmanlığında Fenomenoloji ve Dinler Tarihi alanlarında master eğitimini tamamladı. Daha sonra Leiden Üniversitesi'nde, La Haye Institute of Sociale Studies'de ve Paris École Nationale des Langues Vivantes (Yaşayan Diller Milli Okulu) ta Arap Dili ve İslami İncelemeler alanında ihtisas yapan Waardenburg, birçok Arap ülkesini ziyaret ettikten sonra Paris'te Louis Massignon'un danışmanlığında araştırmalar yaptı. 1961'de Amsterdam Üniversitesi Teoloji Fakültesinde *L'İslam dans le miroir de l'Occident* (Batı'nın Aynasındaki İslam) teziyle doktorasını tamamladı. 1964-1968 yılları arasında Los Angeles California Üniversitesi'nde görev yaptı. 1968-1987 yılları arasında Utrecht Devlet Üniversitesi'nde İslam ve Fenomenoloji konularında dersler verdi. 1987 yılında Lozan Üniversitesi Teoloji Fakültesine Din Bilimleri Profesörü olarak tayin edildi. Muhtelif dillerde birçok eser ve iki yüze yakın makalesi yayımlanan Waardenburg, 20 Haziran 1995'te *İslam ve Hristiyanlık, Bir Diyalogun Meçhulleri* isimli veda dersini verdikten sonra yaş haddinden dolayı emekliliğe ayrıldı. Waardenburg'un en önemli eserlerinden birkaçı şöyledir: *L'İslam dans le miroir de l'Occident* (Batı'nın Aynasındaki İslam), 3. bsk., La Haye 1970; *Classical Approaches to the Study of Religion: Aims, Methods and Theories of Research* (Dinin İncelenmesine Klasik Yaklaşımlar : Araştırma Amaçları, Metotları ve Teorileri), 2 c., The Hague 1973 ve 1974; *Reflections on the Study of Religion: Including an essay on the work of Gerardus van der Leeuw* (Din İncelenmesi Üzerine Düşünceler : Gerardus van der Leeuw'un Çalışması Üzerine Bir Deneme İle Birlikte), The Hague 1978; *Des dieux qui se rapprochent : introduction systématique à la science des religions* (Birbirlerine Yaklaşan Tanrılar : Din Bilimlerine Sistematik Giriş), Genève 1993; *Profiles and International Developements in the Scholarly Study of Religion* (Dinin Bilimsel İncelenmesinde Profiller ve Uluslararası Gelişmeler), Bern 1995; *İslam et occident face à face. Regards de l'histoire des religions* (İslam ve Batı Karşı Karşıya. Dinler Tarihinin Bakış Açısı), Genève 1998; *Muslim Perceptions of Other Religions : A Historical Survey*, (ed.), Oxford 1999.

*** Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı, adibelli@erciyes.edu.tr

ABSTRACT

From the perspective of religious studies, the fundamental question of a study of Islam as a religion arises in these terms: what are the rules for research that recognizes Islam as an independent subject of study and did not deal with it according to Western social, moral, spiritual, or aesthetic criteria? How to prevent the temptation to read the Islamic data through a positivist or idealist, purely physical or purely spiritual grid? This is to these questions that this essay tries to find some answers.

Key words: Islamic studies, notion of religion, methode

1. Giriş

Kültürlerarası araştırma ile ilgili olan diğer disiplinlerde olduğu gibi İslami incelemelerdeki başlıca epistemolojik engel, yalnızca betimlemeye değil, aynı zamanda İslami fenomenlerin analizine ve bilimsel yorumuna uygun kategorilerin geliştirilmesi olarak görünmektedir. Bu konuda kültürün ve incelenen dinin oluşturduğu kavramlarla yetinmek mi gerekir yoksa ciddi bir araştırma, mutlaka yeni ve kesin bilimsel bir terminolojiden mi geçmektedir? Kategoriler ve kavramlar problemi, [araştırmacının] kendi kültürünün tarihsel incelenmesi durumunda ortaya çıkmakta, başka kültürlerin ve dinlerin incelenmesi esnasında daha belirgin hâle gelmektedir.¹

İslam'a ilişkin mevcut kavramsallaştırmaların çeşitliliği ve Avrupa, Amerika veya başka yerdeki araştırmacının bizzat kendi toplumu içinde yürürlükte olan İslami kavramlar da hesaba katıldığında bu problematik daha karmaşık hâle gelmektedir. Ne kadar ciddi olursa olsun hiçbir araştırma alışılagelmiş söylemlerden ve daha geniş anlamda içerisinde üretildiği ortamın etkilerinden mutlak surette soyutlandığını iddia edemez.

Somut dini metinlerin, uygulamaların ve söylemlerin aksine – ki bunlar ampirik olarak kavranabilen unsurlardır- ister tarihsel, ister antropolojik, ister sosyolojik ya da başka türden olsun, bir “din”in bütünü, araştırmacının bir inşası olmaya devam etmektedir. Dolayısıyla bir dinin ampirik verileri, büyük ölçüde katego-

¹ Louis Massignon, *Annuaire du monde musulman : statistique, historique, social et économique*, Paris, 1924. *Revue du monde musulman*, 53 (1922-23)'da yayımlanan üç fasikülün yeniden yayımından ibarettir. Daha sonra bu kitabın gözden geçirilmiş ve güncellenmiş üç baskısı yapılmıştır. İkinci baskı 1926'da, üçüncü baskı ise 1929'da yapılmıştır (Paris, Ernest Leroux, 482 s.). Tamamen gözden geçirilmiş ve güncellenmiş dördüncü baskı, Vincent Monteil'in katkısı ile gerçekleşmiştir (Paris, P.U.F., 1955, 428 s.).

rilerin tercihi ve incelenen fenomenlerin kavramsallaştırılmasına bağlıdır.²

İslami incelemeler tarihinde, kategori ve kavram tercihleri yüzünden İslam’ın herhangi sağlam bir dini içeriğe sahip olduğunu basit ve açık bir biçimde reddeden araştırma akımları görülmüştür. Böylece İslami gerçeklik, sonucuna inananların katlandığı kötü rastlantıdan doğan bir yanılsama düzeyine indirgenmiş bulunmaktadır. Bu durum, ampirist, pozitivist ya da Marksist yönelimli çalışmaların –çünkü söz konusu olan bunlardır- bizim dini fenomenlere ilişkin bilgimizi önemli ölçüde zenginleştirmekten alıkoymamıştır. Bu “indirgemeci” girişimlerin sonuçları, araştırma konusunda değer yargılarının, önceden belirlenen kategorilerin ve netice itibari ile yalnız dilbilimsel, siyasi veya sosyal boyutuna indirgenmiş bir “İslam” kavramının zarar verici rolünün açık bir ispatıdır. Aksi yönde bir kusur da bulunmaktadır. Bu durumda ise bir din olarak İslam’ın inşası için gerekli kategorileri yazarın kanaatleri belirlemektedir.

Din Bilimleri açısından bir din olarak İslam’ın incelenmesiyle ilgili temel soru şu şekilde ifade edilmektedir: İslam’ı müstakil bir inceleme konusu olarak kabul edip, ona Batıya ait sosyal, moral, manevi ya da estetik kriterlere göre yaklaşmayan bir araştırmanın nitelikleri neler olmalıdır? İslami verileri salt maddi veya salt manevi, pozitivist ya da idealist bir süzgeç aracılığıyla okuma eğilimine nasıl engel olunmalıdır?

İslam’ı kavramsallaştırmak, teorik çerçevelerin oluşturulmasını gerektirmektedir. Bir din ve medeniyet olarak İslam, diakronik açıdan –tarihsel yönden- dini ve kültürel bir gelenek ve senkronik açıdan –sosyal yönden- bir dini ve kültürel yönelim çerçevesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki bakışın her biri İslam’ı dağınık “olgular” bütünü ya da az çok soyut bir “düşünce” olarak değil, kendilerini Müslüman olarak gören kişiler ya da topluluklar tarafından *yaşanılan bir gerçeklik* olarak ele almaktadır. Metinler, uygulamalar, anıtlar, profan ya da kutsal sözler

² Din Bilimlerinin neden çoğu zaman kurumlar olarak dinlere vurgu yaptıklarını açıklamak için çeşitli nedenler belirtilebilir : ampirik ya da pozitivist yaklaşım, inançla ilgili çıkarlar, olguları doğrulama imkânı vs. Ancak, hem “sübjektif” fikirler ve telakkiler hem de sözde “objektif” davranış ve kurumlar, her zaman değerlendirme ve yargının, aynı zamanda da “sübjektif” kullanımların konusudur. Yalnızca dini fikirlerin, telakkilerin olguların kendileri değil, bunlara ilişkin yorum, işlev ve kullanım da incelenmelidir.

önce araçsız olarak daha sonra da İslami bir atıfla ortaya çıkmaktadır. Bu yönden bunlar, metafizik nesnelere hâline yükseltilmedikleri takdirde normatif bir öz ya da zatiyet olarak “İslam” diye adlandırılmaya alışık olunan şey ile hiç alakalı değildir.

Bir norm, değerler sistemi ya da anlamlar demeti olarak İslam, bağımsız bir gerçeklik olmaktan çok daha ziyade kişiler - Müslümanlar, Müslüman olmayanlar, araştırmacılar vs.- için var görünmektedir. Dolayısıyla siyasi ve dini söylemlerde genellikle atıfta bulunulan İslam’ın bu “öz”ünün aslında fenomenin inşası ile alakalı olduğu için hiçbir gerçek içeriğe sahip olmadığı açıkça ortaya çıkmaktadır.

Herhangi bir fenomene dini bir boyut kazandırılabilir. Bu durumda, o fenomenin okunuşu, ister istemez kişilere göre ve bu dini anlama sahip olup olmadığına göre farklılık arz etmektedir. Dini ya da başka olsun, hiçbir anlamın fenomenin içinde ve özünde olmadığı açıkça görünmektedir. Uzun lafın kısası, hiçbir fenomen özü itibarıyla dini değildir. Dini anlamın bir tür sabitlenmesi olarak kutsallaşma süreci, her zaman ikinci bir aşamada gerçekleşmektedir. Genellikle bu aşamayı topluluk tarafından kurumsallaştırılması ve böylece de “dini” hâle gelişi takip etmektedir.

Araştırma açısından fenomenlerin inananlar nezdindeki - dini, estetik, sosyal vs.- anlamı “dini”, “ideoloji” ya da “iman” gibi terimlerin kullanımından vazgeçildiği zaman daha büyük bir açıklıkla ortaya çıkmaktadır. Bu kavramlar, felsefi, teolojik ya da sosyal imalarını zorunlu olarak taşıdıkları Batılı söylemlerle alakalıdır. Müslüman toplumların ve geniş anlamda İslam’ın dini yönleri ile ilgili ciddi bir bilimsel yaklaşım, Müslümanların dini bir anlam atfettikleri belirli fenomenlerin üzerinde yoğunlaşmalıdır. İkinci etapta, her kişi veya cemiyete özgü ve bunların dini anlamlarının algılanmasının temelinde yer alan yorumsal tarzları aydınlatarak bu araştırmayı ayrıntılı hâle getirmek söz konusudur.

Bu perspektifte, tekil dini fenomenler her şeyden önce işaretler ve semboller değerine sahiptir. Bir din adı olarak İslam kavramı, her şeyden önce anlamların *organon*’u, sentezi ve sistematikleştirilmesine yaramaktadır. İşaretler ve semboller olarak bunlar, *ayât* değerine sahiptir. Gerçekten de Müslümanın hayatı temelde onu yönlendirmek üzere önüne konulan ve duruma göre Kuran’da, tabiatta, tarihte ya da kişisel bir düşüncede bulunan *ayetler*, işaretler veya sembollere göre düşünmek ve amel etmek-

ten ibarettir. Bu işaretleri deşifre etmek ve bunların anlamını keşfetmek müminlere düşmektedir. *Ayetler*, ilahi vahiy ile beşeri düşüncenin buluşma noktalarını temsil etmektedir. Müslümanlar tarafından okunması, dini yönelimlerine, yer ve dönemlere göre değişen işaretler ve semboller sistemi olarak İslam’ı incelemek bizce İslam’ı bir din olarak incelemenin en iyi formülünü oluşturmaktadır.

İşaretler ve sembollerden oluşan açık bir sistem olarak İslam’ı bu şekilde kavramsallaştırmak, onu, İslam’a tamamen yabancı inanç ve düşünce sistemlerinden kaynaklanan kapsayıcı Batılı kavramlar altında gömülü kalmaktan kurtarmaktadır. İyi kullanıldığında bu kavramsallaştırma, uygun olmayan formüllerin tekrar tekrar kullanımı ile bazen çok bozulan çeşitli özgün anlamlar paletine yol açmaktadır. Üstelik bizzat Müslümanların yorumlarından hareket eden bu araştırma tarzı, araştırmacıyı, incelediği toplumların, grupların ya da kişilerin kaygılarına yakınlaştırmaktadır. Son olarak bize öyle geliyor ki bu yaklaşım, Müslüman toplulukların tarihi ve yaşantısı altında yatan temel ve tekerür eden bazı yorum yapılarını aydınlatmayı mümkün kılmaktadır.

2. Beşeri Bilimlerin Çerçevesi

Beşeri bilimler, özellikle de dilbilimsel, edebi ve tarihsel incelemeler, İslami incelemelerin gelişmesine büyük ölçüde katkı sağlamış ve bugün hâlâ bu incelemelerin bel kemiğini oluşturmaktadır. İslam’ın üç “klasik” dili olan Arapça, Farsça ve Türkçeye ilişkin bilgiler, İslam dini ve medeniyetinden türeyen metinlere doğrudan ulaşma imkânı sağlamıştır. Bugüne kadar yayımlanan metinler, elde bulunan devasa külliyatın –ki bu da hâlâ yeterli yayımlara ihtiyaç duymaktadır– çok az bir bölümünü oluştursa da yine de bugün önemli yazılar, tercümelere sahiptir ve böylece de geniş bir Batılı halk kitlesi için ulaşılabilir hâle gelmektedir. Edebi sanatlar, tarihçilik ya da dini edebiyat gibi edebi türlerin kristalleşmesi, bunlara daha büyük bir açıklık kazandırmakta ve metinleri, yazarları ve okurları kendi bağlamları ile ilişkili olarak analiz etme imkânı vermektedir. Henüz kısmen gerçekleşmiş olsa da bu çalışmalar, özellikle Henri Laoust (1905–1983) ve Josef van Ess gibi araştırmacılar sayesinde düşünceyi yeniden oluşturma çabasına yol açmıştır. Louis Massignon (1883–1962) ise yazılı şekilde ifade edildikleri ve metinlere ulaşılabilirdiği ölçüde tarih bo-

yunca Müslümanların temel dini tecrübelerinin neler olduğunu nakletmiştir.

Böylece üretildikleri ve kullanıldıkları ortamların kültürel ve dini perspektifleri göz önünde bulundurularak birçok dini metin yeniden okunmuştur. Dini metinlere, özellikle de Kuran ve *hadis-lere* müracaat tarzları, İslam tarihindeki büyük normatif geleneklerin yerini belirleme imkânı vermiştir. Birçok durumda, bu metinlerin cevap verdikleri var sayılan sorgulanmalar yeniden oluşturulmuştur. Örneğin hermenötik, semantik ya da semiotik gibi bazı beşeri bilimlerdeki yeni yönelimlerin İslami incelemeler içerisinde özellikle de metinleri, yaşanan gelenekleri ve davranışları kavrama biçimi konusunda önemli yankılar uyandırdığına da işaret edelim.

3. Sosyal Bilimlerin Katkısı

19. yüzyılın ortalarında doğan Sosyal Bilimler, 20. yüzyılda günümüzdeki İslami incelemelerin ilerlemesine büyük ölçüde katkı sağlamış olan etkili teoriler ve metotlar meydana getirmiştir. Sosyal bağlamın çözümlenmesi, dini fenomenlere yeni bir açıklık getirmekte ve anlaşılması için elzem olan birçok bilgi sağlamaktadır. Saha araştırmalarından hareketle Sosyal Bilimler, dini fenomenlerin çeşitli tür ve grupların sosyal gerçekliğini ve gelişimini yöneten genel kuralları ortaya koymayı özellikle hedeflemiştir.

Müslüman toplumlarla ilgili birkaç araştırma yine de 20. yüzyıldan önce gerçekleştirilmiştir. 16. yüzyıldan itibaren Batılı seyyahlar İslam ülkelerinde özellikle de Osmanlı İmparatorluğunda, Safevi İmparatorluğunda ya da Moğol İmparatorluğunda keşfettikleri gelenekler, adetler ve yaşam tarzları ile ilgilenmişlerdir. Yine de bu ilgi sınırlı kalmış ve ancak 18. yüzyılın sonundan itibaren özellikle Avrupalıların Müslüman bölgelere git gide yerleşmesi nedeniyle bu toplumlara karşı gerçek -bugün bizim "sömürgeci" diye nitelendirdiğimiz- bir ilginin doğduğu görülmüştür. Sömürgelerde ve himayelerde, "yerli" meselelerden sorumlu idarecilerin, görevlerini yerine getirebilmek için sorumlu oldukları Müslüman toplumların siyasi, ekonomik ve sosyal yapılarını dikkate almaktan başka çareleri yoktu. Bu durum daha sonraları Kuzey Afrika için "sömürgecilik etnografyası" diye nitelendirilen ve niteliği, öncelikle metropollere yararlı oluş derecesi ile ölçülen oldukça etnik merkezli bir disiplini meydana getirmiştir. Üstelik bu anketlerle bir araya getirilen malumatlar, yerel halkların bilgi-

sine sunulduğunda sosyal kargaşalar ve siyasi istikrarsızlık doğuracağı endişesi ile Avrupalılara hasredilmiştir.

Yaklaşık 1914 yılına kadar aralarında hükümet için çalışanlar da dâhil olmak üzere neredeyse hiçbir antropolog ve sosyolog, sömürge sisteminin kalıcı olduğundan kuşku duymuyordu. Batı kamuoyu ise her şeyden önce hükümetlerin, sömürge idarecilerinin, sömürgelilerin, tüccarların ya da misyonerlerin sağladıkları betimlemelerle beslenmektedir. Bunların, İslam hakkında olumlu tablolar çizdiklerinin çok nadir olduğunda kuşku yoktur. Bu durum, sömürgecilik politikası olmayan Avrupa ülkelerinde de yer almaktadır. O dönemde toplanan veriler her ne kadar uygun olmayan bir zamanda açıklanmış olsa da bunlar, bugün hâlâ önemli bir bilgi kaynağını teşkil etmektedir. Diğer taraftan, araştırmacıların hepsinin sömürgeciliği savunmadıklarına da dikkat çekelim. Alanda çalışanlar arasında birçoğu yerli halkların lehine hareket etmiş ve Batı'nın sömürgeleri aşırı biçimde işletmesine karşı çıkmıştır. Genel olarak geçmişteki İslam medeniyetine tanıklık eden metinlerin incelenmesine yönelik olan Beşeri Bilimler ise İslam'a karşı değer düşürücü önyargılara daha az bedel ödemiştir. Ne yazık ki Beşeri Bilimler, çağdaş Müslüman toplumlara çok az yer vermektedir.

Modern Islam in India: a Social Analysis adlı kitabında Wilfred Cantwell Smith, İslami incelemeler konusunda 1943 yılında modern çağdaki Müslüman bir toplumun gelişimine ilişkin “Marksçı” diye nitelendirilen isabetli bir sosyolojik analiz sunan ilk kişidir. Bu kitap, Müslüman yazarların İslam ile ilgili telakkileri, kuşakların işleyişi ile İngiliz sömürgesi olan Hindistan'ın ekonomik, sosyal ve siyasi bağlamı arasındaki ilişkiyi tespit etmesi bakımından farklılık arz etmektedir. Fransa'da Louis Gardet'nin 1954 yılında yayımlanan *La Cité musulmane* adlı kitabı, genellikle normatif olan Ortaçağ metinlerinden hareketle ideal Müslüman cemiyetin, onun kurumsal, siyasi, sosyal ve dini yapılarının ve en önemli değerlerinin resmini çizmektedir. Gardet'nin kitabı, İslam'ı bir düşünceler, talimatlar bütünü ya da siyasi bir sistem olarak değil, saygı değer, kendi kurallarına ve yapılarına sahip orijinal bir cemiyet olarak ele almıştır. Fransa'da Emile Durkheim'in öğrencilerinden hiçbirinin İslam'ı bir ihtisas konusu olarak ele almaması, acınacak bir durumdur. Böylece bu din, uzun bir süre Fransa'daki sosyoloji çalışmalarının dışında kalmıştır.

Sosyal Bilimler arasında Kültürel Antropolojinin, İslami incelemelerin gelişmesine katkıda bulunan disiplinlerin en ön safında yer aldığını zikretmeyi değer. Zira halkları ve toplumları, kurumları ve kültürel ifadeleri ile ilişkili olarak ilk önce bu disiplin incelemiştir. Antropologlar, alan araştırmaları yapmakta ve yabancı kültürleri yargılamadan anlamaya çalışmakta tereddüt etmedikleri ve bazen de bunlara karşı açık bir sempati duydukları için sarf ettikleri çaba daha da önem taşımaktadır. Antropoloji çalışmaları önce “ilkel” denilen geleneksel toplumlarla ilgili olmuş ama bu disiplin geliştikçe araştırmacıların ilgileri git gide kültürel ve sosyal değişime yönelmiştir. İslam’ın icindeki cemaatler, hareketler (İhvan-ı Müslimin) ve kurumlar (camiler, medreseler), dini otoritelerin (ulema, murabutlar, şeyhler) rolü gibi özel bir ilgi ile karşılanmıştır. Bazı bölgelerin ya da şehirlerin sosyal tarihi ile ilgili incelemeler görünmeye başlamıştır. Dört cildi, 1924 ila 1954 yılları arasında yayımlanan *Annuaire du monde musulman* adlı eserinde Louis Massignon, o dönemdeki Müslüman toplumlarla ilgili olgusal verilerin dökümünü yapmaktadır.³

İlk Kültürel Antropoloji araştırmalarından çok azı özellikle İslam dünyası ile ilgilidir. Ancak, yavaş yavaş bu disiplin, Müslüman toplumların ve kültürlerin incelenmesi konusunda önem kazanmıştır. Kültürel Antropolojide İslam’ın dini ve sosyal boyutuna özgü teorik ve metodolojik problematikler, örneğin İngiltere’de Ernest Gellner ve ABD’de Clifford Geertz tarafından ele alınmıştır. Arap dünyasının sosyolojisi ve sosyal tarihi konusunda Jacques Berque (1910–1995) ya da Maxime Rodinson’un araştırmalarını zikretmek yerinde olur.

Teoriler, metotlar ve özel modellerle dolu olan Sosyal Bilimler, yakın geçmişte Müslüman toplumlarla ilgili çalışmaların karşılaştığı çok sayıdaki etnik merkezçiliği açıklığa kavuşturmuştur.

³ Söz konusu olan, İslami fenomenlerin (İslami anlamda) dini boyutunu ortaya koymaktır. Siyasi, sosyolojik ve hatta antropolojik araştırma, bazen sosyal fenomenlerin dini faktörünü –muhtemel dini anlamını– takdir etmemektir. İslami fenomenlerin incelenmesinde muhtemel bir dini anlamı hesaba katmak gerekmektedir. İslami hareketlerin incelenmesi konusunda bkz. Jacques Waardenburg, “Ansätze zu einer religionswissenschaftlichen angewandten Hermeneutik”, *Zeitschrift für Missionswissenschaft und Religionswissenschaft*, 77 (1993), s. 216-234. Aynı yazar, “The da’wa of Islamic movements” *Actas XVI Congreso UEAI* (Salamanca 1995), s. 539-549.

Batı ile İslam dünyası arasındaki kültürlerarası ilişkiler, araştırmanın kendi içine kapanması yüzünden ağır bir bedel ödemiştir.

4. Sosyal Bilimler ve Din Kavramı

Sosyal Bilimler, özellikle alışılmış İslam tanımlamalarını ve aynı zamanda “din” teriminin gündelik kabullerini, yeniden sorgulamak suretiyle İslami incelemeleri yeni bir bilimsel titizliğe sevk etmiştir. İster Batılı ister Müslüman olsun, dini geleneklerin kendileri de Hıristiyan, Yahudi veya Müslüman topluluklar içerisinde kabul edilebilecek, ama bu dinlerin ya da başka herhangi bir dini fenomenin tarafsız ve objektif olması beklenen bir inceleme için kesinlikle uygun olmayan din kavramları sunmaktadır.

Hıristiyanlığın dümen suyunda giden Batı, uzun bir süre “dini”, maddi ya da cismani gerçekliğe zıt ve bazen de mistik olan manevi bir gerçeklik olarak değerlendirmiştir. Bu bakımdan Batı, “kutsal” ile “profan”, “saf” ile “kirli”, “dini” ile “seküler” arasındaki alışılmış dikotomileri tekrar etmektedir. Dini, manevileştiren ya da idealleştiren bu tür kavramsallaştırma, bu zıtlıkların mutlak bir karakter arz etmediği İslam –ya da Yahudilik- ile ilgili araştırmalar için özellikle uygunsuz görünmektedir. Bu tür din kavramı, Yakın Doğu toplumlarına oldukça özgü olan normlarla davranışlar, dini düşüncelerle profan faaliyetler, değerlerle günlük hayat arasındaki çeşitli etkileşimleri gün yüzüne çıkarmaktadır.

Bunun aksine, her ne kadar isabetli olsa da dini, sırf sosyolojik ya da siyasi yönden kavramsallaştırmak, İslam’ı canlı bir inanç olarak değerlendirmekten neredeyse tamamen vazgeçerek en iyi ihtimalle ona sosyal ya da siyasi bir sistem statüsü tanımaktadır. Bundan hareketle İslam’ı tek amacı nüfuz sahasını genişletmek olan sosyo-politik bir bütüne indirgemeye bir adım kalmış ve çoğu zaman bu adım da atılmıştır. Bu tür bir kavramsallaştırma, İslam’ın bazı sosyo-politik yapılarını ve pratiğe dökülüşlerini karşılaştırma imkânı verse de bu dinin ahlaki, varoluşsal ve manevi boyutunu tamamen göz ardı etmektedir.

İslam dini geleneği ise her zaman İslam’ı bir bütün olarak düşünme yönünde yüksek bir eğilim taşımıştır. Bu kapsayıcı tasavvur, her şeyden önce dinlerine inanan ya da bir arayış içinde olan kişilerin eseridir.

Bilimsel yöntem ise, holistik bir tasavvurun homojen bir bütünlük inşa ettiği yerde sistemi oluşturan unsurlar arasında bazı

farklılıkları ve bir tarafta normlar, değerler ve düşüncelerle diğer tarafta davranışlar, özel çıkarlar ve günlük hayat arasında indirgenemez gerilimleri algılamaktadır. Din Bilimlerinin ve İslami incelemelerin titizlik beklentileri karşısında kuşatıcı ve mutlak bir din kavramı somut olgular gibi düşünce sistemlerinin de her tür eleştirel analiz imkânını tehlikeye sokmaktadır. Din Bilimleri alanındaki bir araştırmacı, hiçbir zaman bizatihi var olan “mutlak” dinlerle değil, inananlar arasında dini fenomenleri kutsallaştırma ve dinlerini mutlaklaştırma eğilimi bulunan beşeri fenomenlerle karşı karşıyadır. Disiplinlerin kendilerine belirledikleri perspektif ve hedeflere göre dini fenomenler kâh sosyal fenomenler olarak, kâh psikolojik fenomenler olarak, kâh siyasi fenomenler olarak görünecektir.

Teorik planda İslami incelemeleri metinlerin incelenmesine sevk eden Beşeri Bilimler örneğinde olduğu gibi Sosyal Bilimler, İslami incelemeleri İslam’ı Batı’ya ait dini düşünceler ve kavramlar aracılığıyla çözmeye, genel fikirler üzerine dayanmak yerine elle tutulur sosyal verilerden hareketle çalışma yapmaya yöneltmiştir. Sosyal Bilimler, dinleri toplumların ve bunların kültürünün bütünleyici parçası olarak değerlendirdiği için Müslüman bir toplum ya da kültür, dini “içeren” bir bütün olarak görünmekte ama bunun tersi geçerli olmamaktadır. Bu açıdan, bir din, kültürel ve sosyal bir alt sistem gibi görünmektedir.